

4. Граматычны дыяпазон рэалізацыі дэрыватаў інгрэсіўнай разнавіднасці пачынальнага падтыпу і памяншальна-абмежавальнага падтыпу тэмпаральных СДД трох агульных ЛСГ, стылістычная маркіраванасць названых значэнняў СДД і лексічных значэнняў матывавальных слоў паказаны ў выглядзе табліцы на с. 151.

ЛІТАРАТУРА

1. Глумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР; пад рэд. К.К. Атраховіча. – Мінск: БелСЭ, 1977. – 1984.
2. Толковый словарь русских глаголов: идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / под общ. ред. Л.Г. Бабенко. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. – 694 с.
3. *Кавалёнак, С.В.* Спосабы дзеяслоўнага дзеяння і дзеяслоўнае словаўтварэнне ў беларускай і рускай мовах: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01, 10.02.02 / С.В. Кавалёнак; Ін-т мовы і літ-ры імя Я. Коласа і Я. Купалы НАН Беларусі. – Мінск, 2008. – 22 с.
4. *Лукашанец, А.А.* Словаўтварэнне і граматыка / А.А. Лукашанец. – Мінск: Права і эканоміка, 2001. – 252 с.
5. *Авилова, Н.С.* Вид глагола и семантика глагольного слова / Н.С. Авилова; отв. ред. С.Г. Бархударов. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
6. *Соболева, П.А.* Опыт упорядочения способов глагольного действия / П.А. Соболева // Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках: материалы заседания Комиссии по изучению грамматики строя слав. яз. МКС, Москва, 9–11 дек. 1981 г. / АН СССР, Междунар. комитет славистов, Ин-т рус. яз.; редкол.: Н.Ю. Шведова [и др.]. – М.: Наука, 1983. – С. 46–52.

It is the purpose of the article to study the realization of the temporal meanings of verb action mode by prefix *pa-* in Belarusian language. Classification of the temporal verb action mode has been conducted according to lexical and grammatical, word-formation, lexical and semantic characteristics of the meanings of verb action mode.

Поступила в редакцию 07.09.10

В.Ю. ШЫМАНСКАЯ

АСПЕКТЫ СУПАСТАЎЛЯЛЬНАГА АНАЛІЗУ МЕТАФАР УНУТРАНАГА СВЕТУ ЧАЛАВЕКА

Супастаўляльны аналіз метафар, якія рэпрэзентуюць унутраны свет чалавека, павінны ажыццяўляцца з апорай на метады семантычных універсалій і семантычных апазіцый, калі ў працэсе супастаўлення семантыкі метафар з адпаведнымі матывуючымі

значэннімі выяўляюцца агульныя заканамернасці ў метафарычных пераносах, а таксама тып семантычных адносінаў – супадзенне, перасячэнне і несупадзенне.

Сістэматызацыя метафар у межах адной і некалькіх моў ажыццяўляецца з улікам спецыфікі адлюстравання метафарычных значэнняў у слоўніках і адносінаў семантычнай вытворнасці. Для супастаўлення семантыкі метафар, выяўлення метафарычных мадэляў і структуравання метафарычнага поля ўнутранага свету чалавека мэтазгодна выкарыстоўваць метады базавых тлумачэнняў, якія заключаецца ў падборы адносна схематызаваных азначэнняў, якія могуць ужывацца для групы блізкіх паводле семантыкі метафар. Дадзены метады дазваляе ажыццяўляць аўтаматызаваны пошук метафар з пэўным значэннем, а таксама можа выкарыстоўвацца пры ўкладанні электронных слоўнікаў.

Адна з актуальных задач сучаснай кампаратывістыкі – вызначэнне агульнага і спецыфічнага ў моўным адлюстраванні разнастайных з’яў матэрыяльнага і духоўнага свету. Найбольшую цікавасць выклікае супастаўляльны аналіз метафарычнай рэпрэзентацыі ўнутранага свету чалавека ў далёкародных мовах, бо выяўленыя ў яго выніку кагнітыўныя і тыпалагічныя заканамернасці дапамагаюць пацвердзіць існыя і сфармуляваць новыя палажэнні адносна механізмаў вербалізацыі ведаў пра чалавека і свет.

Метафарычнае поле ўнутранага свету чалавека ўяўляе сабой мноства метафарычных праекцый, утвораных у выніку метафарычнага ўжывання найменняў прадметаў і з’яў для абазначэння шырокага кола псіхалагічных паняццяў. Гэтае поле ўключае метафарычныя найменні і характарыстыкі псіхічных працэсаў (*чарвяк цікаўнасці, лёт дум, прыліў няшчоты*), псіхічных станаў (*пахмурасць і незадаволенасць, творчае кіпенне*) і ўласцівасцей асобы (*пачуццёвая мяккасць, душа з чарвяточнай*). Метафары, якія характарызуюць маўленне, паводзіны і адносіны асобы, уключаюцца ў гэта поле як абазначэнні сацыяльна-псіхалагічнага ўзроўню псіхічных станаў.

Тэарэтычная і практычная распрацоўка метадаў супастаўлення метафарычнай лексікі – неабходная ўмова для пабудовы лексічных і семантычных тыпалогій, якая дае аснову для супастаўлення канцэптואльных сістэм розных моў і тлумачэння значэнняў, якія прысутнічаюць у адных мовах і адсутнічаюць у іншых.

У працэсе супастаўлення метафар неабходна звяртаць увагу на семантычныя ўніверсаліі і апазіцыі, на тыпы семантычных адносін паміж метафарамі адной мовы і розных моў, імкнуча вылучыць тыпалагічныя заканамернасці і апісаць суадносіны метафар, пазбягаючы памылак, выкліканых кагнітыўнымі фактарамі (несупадзенне семантычнага аб’ёму адпаведных паняццяў) і недахопамі лексікаграфічнай фіксацыі значэнняў.

Метады семантычных універсалій і семантычных апазіцый. Супастаўляльнае вывучэнне асобных семантычных палёў і канцэптаў з апорай на метады універсалій ажыццяўляецца ў многіх сучасных

даследаваннях. Гэты метада заключаецца ў пошуку рыс, уласцівых усім мовам свету або мовам асобнай групы [1, с. 33]. У Гак прыводзіць прыклад універсальных метафар *цёплы (гарачы)* са значэннем ‘страсны’, ‘інтэнсіўны’ і *халодны* са значэннем ‘вялы’, ‘нячулы’, характэрных для большасці моў [2, с. 20]. Гэты агульны перанос у кожнай з моў мае сваю спецыфіку, якая заключаецца ў прафіляванні таго ці іншага адцення значэння, а таксама ў існаванні спецыфічных значэнняў, якія не маюць паралелей у іншых мовах [2].

Сінестэтычныя метафары, да якіх адносяцца метафарычна пераасэнсаваныя зрокавыя, тэмпературныя, тактыльныя, абаняльныя і смакавыя вобразы, маюць агульную заканамернасць: пераходзячы ў сферу абазначэння іншага адчування, яны страчваюць свае першапачатковыя семантычныя кампаненты і рэалізуюць адцягненыя колькасныя і якасныя значэнні, выражаючы адпаведна інтэнсіўнасць і ацэнку [2, с. 18].

У выніку супастаўлення метафар з матывуючымі значэннямі ‘цяпло’ і ‘холад’ можна канстатаваць, што паказчыкі “тэмпературы адносін” у англійскай мове адрозніваюцца ад такіх у беларускай. Полісемант *warmness, warmth* ‘цёплыня’ абазначае не толькі добразычлівасць, сардэчнасць, але і энтузіязм: *warmth of feeling* ‘гарачыня пачуццяў’. Метафара *heat* ‘жар’ ужываецца для характарызацыі інтэнсіўнасці пачуццяў, асабліва гневу або ўзбуджэння: *to take heat out of disputes* ‘ахаладзіць пал дыскусій’, *the heat of rage* ‘накал гневу’. Неабходна адзначыць, што ў беларускай мове спалучэнні *гарачыня пачуццяў* і *жар пачуццяў* успрымаюцца станоўча, а адпаведныя спалучэнні ў англійскай мове ацэньваюцца як адзначаныя празмернай эмацыянальнасцю.

Абазначэнні нядобразычлівасці, стрыманасці ў беларускай і англійскай мовах прыблізна супадаюць; адрозненне заключаецца ў тым, што ў англійскай мове метафары *frigidness* ‘марознасць, халоднасць’, *frost* ‘мароз’ амаль тоесныя па значэнні да *chilliness* і *coldness*, у той час як для беларусаў *халоднасць* і *лёд* у адносінах – даволі розныя рэчы. Акрамя гэтага, *халоднасць* у беларусаў можа азначаць не толькі раўнадушша і нядобразычлівасць, але і адсутнасць страснасці, энтузіязму, што яшчэ раз пацвярджае культурную неабходнасць зацікаўленасці ў суб’ядніку, прыязнасці да яго. У англійскай мове *coldness* ‘халоднасць’ характарызуецца як ‘недахоп цёпліні, добразычлівасці’.

Метад семантычных апазіцый заключаецца ў характарыстыцы адносін паміж метафарамі ў межах асобных тыпаў метафарычных пераносаў і абавіраецца на супастаўленне метафарычных значэнняў у межах адной мовы, а таксама на супастаўленне адпаведных значэнняў у дзвюх мовах. Метафарычныя значэнні могуць аналізавацца з боку прыватных ці градуальных апазіцый. У першым выпадку значэнне адрозніваецца ад іншага наяўнасцю ці адсутнасцю адметнай рысы, якая называецца карэлятыўнай прыметай. Так, метафары *цвёрдасць* і *firmness* з’яўляюцца эквівалентнымі, метафары *solidity* і *toughness* акрамя семы ‘ўпэўненасць’ высвечваюць дадатковыя сэнсавыя адценні: ‘якасць чалавека,

якому можна давяраць' і 'ўпэўненасць і мэтанакіраванасць у барацьбе з цяжкасцямі': *цвёрдасць характару, a natural firmness in his mind* 'прыродная цвёрдасць яго думкі', *an aura of reassured solidity* 'аўра ўпэўненай цвёрдасці'.

Ланцужкі метафар, якія з'яўляюцца прыкладам градуальнай (ступенчатай) апазіцыі, ужываюцца пры супастаўленні метафар у межах асобных метафарычных праекцый. Напрыклад, метафары *хваля, разліў, патап* (агульнае значэнне – 'інтэнсіўнасць, вялікая колькасць чаго-н.')

адрозніваюцца не якасна, а колькасна – рознай ступенню адной і той прыметы.

Даволі часта метафары ў межах асобных груп могуць адрознівацца як наяўнасцю ці адсутнасцю пэўнай семы, так і ступенню яе праяўлення. Лексіка-семантычныя варыянты ў складзе метафарычнай мадэлі "агонь → эмоцыі" ўтвараюць шкалу інтэнсіўнасці, дзе парадыгматычныя адносіны паміж кампанентамі заснаваны на суаднесенасці афектыўнасці (моцы, непадуладнасці кантролю) пачуццяў з рознымі відамі агню і гарэння, а таксама на пераасэнсаванні кампанентаў тэзаўрусу. Метафара *іскра* і сінанімічныя дэрываты характарызуюць пачатак ці праяўленне якога-небудзь пачуцця, думкі: *іскра радасці, іскра надзеі*. У англійскай мове полісемант *spark* 'іскра' абазначае слабаінтэнсіўнае праяўленне пачуцця або ўзбуджэнне, захапленне: *a tiny spark of anger* 'іскарка гневу', *a spark between them* 'іскра паміж імі'.

Метафары *агонь, fire, flame*, што працягваюць семантычную парадыгму, характарызуюць ці называюць жвавасць, душэўны ўздым, страснасць: *у сэрцы агню ханае, агонь душы, the generous critic fanned the poet's fire* 'шчодры крытык ахаладзіў пал паэта', *the devouring fire of passion* 'усепаглынальнае полымя страсці', *the flames of passion* 'полымя страсці'.

Тыпы семантычнай адпаведнасці. У супастаўленні лексікі дзвюх моў ключавым момантам з'яўляецца паняцце семантычнай адпаведнасці (або эквівалентнасці). Для далёкароднасных моў, якімі з'яўляюцца беларуская і англійская, вылучаюць наступныя тыпы адпаведнасці: прыблізная лексічная адпаведнасць (звычайна, гэтыя словы гістарычна агульнага паходжання, якія падобна гучаць і маюць падобнае значэнне), дакладная лексічная адпаведнасць (семантычныя адносіны супадзення; сустракаецца вельмі рэдка, звычайна ў тэрміналагічнай ці запазычанай лексіцы), прыблізная семантычная адпаведнасць (семантычныя адносіны ўключэння, перасячэння), адсутнасць аднаслоўнага лексічнага адпаведніка (лакуны) [3, с. 89].

Прыклады прыблізнай лексічнай адпаведнасці выяўляюцца ў межах чатырох метафарычных мадэлей унутранага свету чалавека – "Прырода", "Прадмет", "Чалавек", "Працэсы і адносіны", – напрыклад: *mask* – *маска*, *volcano* – *вулкан*, *immunity* – *імунітэт*, *magnetism* – *магнетызм*. Прыблізная семантычная адпаведнасць характарызуе большасць мета-

фар з адпаведным першасным значэннем у дзвюх мовах. Так, напрыклад, полісеманты *фібры*, *fibre* характарызуюць сутнасць чалавечай душы, пры чым семантычная структура англійскага полісеманта шырэішая за беларускі і ўключае значэнне ‘сіла волі’: *she wanted him with every fibre of her being* ‘яна жадала яго ўсімі фібрамі душы’, *a weak person with no moral fibre* ‘слабы чалавек без сілы волі’. У беларускай мове метафара *фібры* ўжываецца ў абмежаванай колькасці кантэкстаў, звычайна: *ненавідзець усімі фібрамі (душы), жадаць усімі фібрамі (душы)*.

Эквівалентнасць можа быць фармальнай (фармальна-структурнай) і дынамічнай (рэферэнцыяльнай). У першым выпадку існуе максімальна падобны па значэнні лексічны адпаведнік, у другім – найбольш блізкі натуральны эквівалент, які часта не мае агульнасці з зыходным значэннем перакладаемага слова (спалучэння), але найбольш дакладна перадае сэнс моўнага акту [4]. Асабліва прадуктыўным метадынамічнай эквівалентнасці выступае ў сферы перакладу метафарычнай лексікі, дзе сустракаюцца выпадкі перадачы аднолькавага сэнсу рознымі метафарамі, параўн.: *my mind is full of scorpions* ‘мой розум поўны скарпіёнаў’ і *памяць выпусціла джала*; *cold breeze of misanthropy* ‘халодны брыз мізантропіі’ і *атрутны дым бяспамяцтва*.

Прыкладам дынамічнай (рэферэнцыяльнай) эквівалентнасці з’яўляецца пара метафар *sally* – *выбух*. Полісеманты з першасным значэннем ‘напад’ у беларускай мове абазначаюць актыўныя, часам агрэсіўныя дзеянні, накіраваныя на дасягненне мэт: *спытацца, пераходзячы ў наступ, псіхічная атака, ідэалагічны напад*. У англійскай мове *sally* ‘вылазка, напад’ мае больш шырокае значэнне і ўжываецца як для абазначэння крытычнай заўвагі, пікіравання ў спрэчцы, так і ў значэнні ‘раптоўнае бурнае праяўленне пачуццяў’ (метафарычныя адпаведнікі ў беларускай мове – *выбух, усплёск, феерверк* і пад.): *a witty sally* ‘досціп’, *he exploded a sally of emotions* ‘ён успыхнуў феерверкам эмоцый’.

Фіксацыя метафарычных значэнняў у слоўніках. У працэсе аналізу метафар паўстае пытанне пра аб’ектыўнасць іх прадстаўлення ў слоўніках. Праблемы лексікаграфічнай падачы метафар праяўляюцца перш за ўсё ў саміх слоўнікавых артыкулах [5], калі, напрыклад, метафарычныя значэнні падаюцца як першасныя, а зыходныя – як другасныя. Так, “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” [6] падае першым асноўнае значэнне (за рэдкім выключэннем, калі першаснае значэнне выйшла з ужытку і стала архаічным), а затым іншыя, якія з яго развіліся. “Oxford Dictionary of English” [7] кіруецца прынцыпам ужывальнасці значэння, яго функцыянавання ў мове, таму ў слоўніку шмат артыкулаў, першае значэнне ў якіх менавіта пераноснае (метафарычнае), а другое – зыходнае. Гэты фактар неабходна ўлічваць пры сістэматызацыі метафар і апрацоўцы слоўнікавага матэрыялу.

У працэсе супастаўлення метафар праверка адносін семантычнай вытворнасці, як правіла, не выклікае цяжкасцей, бо пераважная

большасць метафарычных пераносаў адбываецца з канкрэтнага на абстрактнае. Аднак у некаторых выпадках неабходны этымалагічны аналіз. Напрыклад, полісемант *crotchet* мае два значэнні – ‘чвэртная нота’ і ‘неадпаведныя нормам думкі ці паводзіны’, – што, з аднаго боку, падштурхоўвае нас аднесці метафару да сферы матывацыі “музыка”, а з другога – вымушае канстатаваць нерэгулярны метафарычны перанос. Этымалагічны каментарый слоўніка здымае непаразуменне: гэтыя слова ўтвораны ад старажытна-англійскага *crochet* ‘маленькі кручок’, што дапамагае правільна вызначыць сферу адпраўлення метафарычнай праекцыі – “прадмет” і ўсталяваць яе сувязь з метафарамі тыпу *twist, warp, zigzag, wavy* і пад.

Наступнай праблемай лексікаграфічнай фіксацыі метафар з’яўляецца тое, што многія пераносныя значэнні абазначаюцца не як пераносныя, а як звычайныя падзначэнні, некаторыя ж, наадварот, маюць фармальнае падмацаванне ў выглядзе памет *перан., у вобразным ужыв., figurative* ‘пераноснае’. Часта гэтыя паметы ставяцца перад прыкладамі “жывых” метафар з мастацкага тэксту, якія (да ўключэння ў слоўнік) можна было лічыць аказіянальнымі. Некаторая нявызначанасць падыходу да адлюстравання метафарычных значэнняў не павінна ўплываць на аналіз і сістэматызацыю метафар.

Метад базавых тлумачэнняў. Сістэматызацыя метафарычнай лексікі дзвюх і больш моў патрабуе вызначэння крытэрыяў супастаўлення. Метафарычнае поле ўнутранага свету чалавека і поле эмоцый у прыватнасці з’яўляюцца, паводле слоў Г. Вяжбіцкай, пасткай, у якую можна патрапіць, спрабуючы выявіць семантычныя ўніверсаліі [8, с. 274]. Праблема заключаецца ў тым, што словы не толькі адлюстроўваюць, але і стымулююць пэўны вобраз мыслення, таму нават пры ўмове намінацыі ці характарызацыі аднаго і таго ж паняцця (напрыклад, *гнеў, шчасце* і г.д.) у кожнай мове сэнсавы аб’ём і самога паняцця і слоў, якія яго апісваюць, можа значна адрознівацца.

У той час як метады “элементарнай мовы” (семантычнай мовы, семантычных прымітываў) з’яўляецца прадуктыўным для тэарэтычных даследаванняў [8, с. 293–295], у практычным супастаўленні моў існуе патрэба ў больш канкрэтных семантычных адзінках, паводле якіх можна сфармуляваць дакладнае ўяўленне пра структуру метафарычнага значэння. Для супастаўлення і наступнага лексікаграфічнага ўпарадкавання разглядаемых беларускіх і англійскіх метафар быў выкарыстаны метады базавых тлумачэнняў, заснаваны на дэск-рыптарнай тэорыі метафары, распрацаванай А. Баранавым і Ю. Каравулавым [9].

Базавыя тлумачэнні заснаваны на сярэднім узроўні абстракцыі: яны, з аднаго боку, не з’яўляюцца “трывіяльнымі сэнсамі”, якія б рабілі класіфікацыю ў сферы мэты даволі грувасткай, а з другога – у адрозненне ад слоўнікавых тлумачэнняў – яны характарызуюцца большай схематычнасцю. Адно базавае тлумачэнне выкарыстоўваецца для групы ад 4 да 47 асобных

метафарычных значэнняў, напрыклад: “вялікая колькасць слоў, уражанняў і пад.” (41 метафара), “афекты” (38), “раптоўнае непрыемнае пачуццё” (30), “узнікненне пачуццяў, якасцей” (19), “сентыментальнасць” (17), “актыўная пазіцыя ў спрэчцы” (12) і інш. [10].

Такім чынам, выкарыстанне метадаў семантычных універсалій і семантычных апазіцый, вызначэнне тыпаў семантычнай адпаведнасці метафар у межах адной ці некалькіх моў, улік спецыфікі прадстаўлення значэнняў у слоўніках і зварот да метаду базавых тлумачэнняў дапамагаюць ажыццявіць супастаўляльны і тыпалагічны аналіз метафар, класіфікаваць іх паводле семантыкі, выявіць рэгулярныя метафарычныя мадэлі, а таксама зрабіць абгрунтаваныя вывады адносна тыпалагічна агульнага і спецыфічнага ў метафарычнай рэпрэзентацыі тых ці іншых сфер рэчаіснасці ў мове.

ЛІТАРАТУРА

1. Мерзлякова, А.Х. Типы семантического варьирования прилагательных поля «Восприятие»: На материале англ., рус и фр. яз. / А.Х. Мерзлякова. – М. : Едиторал УРСС, 2003. – 350 с.
2. Гак, В.Г. Метафора : универсальное и специфическое / В.Г. Гак // Метафора в языке и тексте / В.Г. Гак [и др.] ; отв. ред. В.Н. Телия. – М. : Наука, 1988. – С. 11–26.
3. Методы сопоставительного изучения языков: сб. ст. / общ. ред. и вступ. ст. В.Г. Гака. – М. : Прогресс, 1989. – Вып. 25: Контрастивная лингвистика. – 440 с.
4. Апресян, В.Ю. Метафора в семантическом представлении эмоций / В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян // ВЯ. – 1993. – № 3. – С. 27–35.
5. Ковтун, Л.С. Описание метафоризации значений в толковом словаре литературного языка / Л.С. Ковтун // Современная русская лексикография. – 1981. – Л. : Наука, 1983. – С. 46–60.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР; пад рэд. К.К. Атраховіча. – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984.
7. Oxford Dictionary of English / ed. by C. Soanes, A. Stevenson. – 2nd ed. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2003. – 2088 p.
8. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежбицкая; пер. с англ. А.Д. Шмелева; под ред. Т.В. Булыгиной. – М. : Языки слав. культуры, 1999. – 776 с.
9. Баранов, А.Н. Дескрипторная теория метафоры и типология метафорических моделей [Электронный ресурс] / А.Н. Баранов // Научно-образовательный портал «Лингвистика в России»: ресурсы для исследователей. – 2004. – Режим доступа : http://www.uisrussia.msu.ru/linguist/_A1_2_4_1_metaphor.jsp. – Дата доступа : 20.03.2008.

10. Шиманская, О.Ю. Электронный двуязычный словарь метафор психологической сферы человека / О.Ю. Шиманская // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной Междунар. конф. “Диалог” (Бекасово, 26–30 мая 2010 г.) / Ин-т проблем информатики РАН, РГГУ; редкол. : А.Е. Кибрик (гл. ред.) [и др.]. – Вып. 9 (16). – М. : Изд-во РГГУ, 2010. – С. 584–589.

This article deals with human inner world metaphors investigated by the instrumentality of methods of semantic universals and semantic oppositions (particular and gradual). The features of lexicographic representation of metaphorical senses, types of lexical and semantic equivalency and the method of basic definitions are considered. With reference to Belarusian and English metaphors, a complex methodology of contrastive and typological analysis of human inner world metaphors is presented.

Поступила в редакцию 14.09.10